

CZAKÓ GÁBOR A nyelvújításról

A nyelvújítással kapcsolatban máig sok mendemonda kering. Némelyek egyenesen a magyarság elleni merényletnek tekintik, nyelvünk megrontására szőtt összeesküvésnek. Az igazság az, hogy föltétlenül szükséges volt, hiszen jött a *Wagenzug*, a seregben bevezették az *uniformist*, az iskolában a *léniát*, el kellett nevezni őket magyarul.

Más kérdés, hogy sikerült-e? Nyelvünk természetéből sarjadt-e az új dolgok elnevezése, vagy ellenére?

A kortársak is vitatkoztak, Szentgyörgyi József és Somogyi Gedeon híres Mondolata kigúnyolta ez erőltetett szószőrnyeket. Maga a Mondolat könyvcím is Barczafalvi Szabó Dávid vad nyelvújító szüleménye vala. A támadás éle persze a nyelvújítók vezére, Kazinczy Ferenc, a Mondolatban Zafir Czenczy ellen irányult.

*

Hogy kérdésünket megválaszolhassuk, újat kell föltennünk: milyen a magyar nyelv természete? Milyen nyelv a miénk? Akad-e olyan sajátossága – esetleg több is – amelyhez a szóalkotónak igazodnia kell, különben a nyelvérzék kiveti leleményét?

Nos, amidőn a Magyar Tudományos Akadémia 1840-ben elrendelte A magyar nyelv szótára¹ megalkotását, akkor kinyilvánította, hogy a magyar gyöknyelv. Másképpen: szavaink gyökök, apró szó-atomok összekapcsolódásából és toldalékolásából keletkeznek. „A szók vagy gyökök, mint péld. rom, vagy származékok, mint romladék, vagy összetételek, mint vár-rom, le-ront. Gyökszónak hivatik az, mely nincsen szóképző által alkotva.” Ez a meghatározás nem elméleti, mint a XIX. század végi hunfalvyzmus, hanem tapasztalati! Akkor még nem ért véget a nyelvújítás – bizonyos értelemben ma is tart –, így kiviláglott a több évtizedes, hatalmas nyelvga-

dagítás tapasztalataiból a tudós társaság számára, hogy a sok-sok ezernyi frissen alkotott szó közül leginkább az terjedt el, s az maradt meg, amelyek a gyökrendre – s a belőle eredő nyelvérzékre, magyar észjárásra! – épült! Keletkeztek bár elvonással, szóösszetétellel, tájszó irodalmivá avatásával – és így tovább. Ezeket ugyanis minden nyelvtársunk azonnal értette különösebb magyarázat nélkül a magyar nyelvterület bármelyik sarkában.

*

A nyelvújítás tehát a gyökrenden alapult, s arra támaszkodik máig! E megállapítás mellett több tízezer, és több nemzedék magyar szó tanúskodik. A korabeli szavak közismertek, csak néhányat említek kóstolgatás végett: *vonat, vonal, vonalzó, a von* gyökigéből. A *húz*ból a *huzal*. A *moz* gyökből, a *mozdony*, az *egy*-ből az *egyenruha, egyén, egyenlet*. Más esetekben a már csak származékaikban élő ún. holt gyökök fölfrissítésével – a nyelvészek a műveletet szóelvonásnak nevezik² – keletkeztek szavaink. Ezek a legszebbek, s legpompásabb bizonyítékai a gyökrendnek: akkori legjobbaink tudták, hová kell nyúlniok. Akár a kisgyermek, akik gügyögő, becéző szavaikban hibátlan gyökrebontásokat végeznek. De erről másutt és máskor.

Jelesül Kresznerics Ferenc (1766–1832) szótáríró, tanár, alsósági plébános és akadémikus csupaszította le a régi *ragad, ragaszt* szavainkat a *rag* gyökre, melyből a *ragozás* szót alkotta. A *gyök* maga is holt/elvont gyökké lett, s a *gyökérben* meg származékaiban élt. Az 1700-as évek végén elevenedett meg újra, s lett nyelvészeti, vegyészeti, és számtani műszóvá. A nyelvtudományból a hunfalvyzmus³ kicenzúrázta,⁴ iszonyatos károkat okozva a magyarságnak,⁵ nyelvtudományunknak⁶ és az anyanyelvoktatásnak.⁷ A maga szempontjából okkal, tehát okosan: önvédelemből. Ha nyelvészeink visszatérnének hivatásukhoz, azaz anyanyelvünk szolgálatához, és nyelv *beltermészetét* vizsgálnák, a CzF hibáit javítgatnák, az első kísérlet próbafúrásait

1 Ez lett a híres és máig fölülmúlhatatlan Czuczor-Fogarasi – CzF. Czuczor Gergely bencés tanár, nyelvész és költő, valamint Fogarasi János kúriai bíró – mindketten akadémiai rendes tagok – hatalmas munkája. Hozzávetőlegesen 113.000 szócikket tartalmaz. A szerzők nyelvünk szavait kb. 2400 gyökre vezetik vissza. Ezekből hajtának ki a szótövek, törzsek, családok. A hosszú ideig hozzáférhetlenné tett alapmű 2003 óta ismét elérhető az Arcanum adatlemezén.

2 Helytelenül, mert semmiféle szó nem vonódik el sehonnan. Valójában gyökrebontás történik: a szóképző toldalékokat eltávolítjuk, a maradék a gyök, a szó lényege. A következőkben látunk rá néhány példát.

3 A hunfalvyzmus a magyar nyelvtudomány eredendő bűne. A Budenz József (1836–1892) segédletével és Hunfalvy Pál (1810–1891) irányításával létrejött nyelvtudományi diktatúra, mely Trefort Ágoston kultuszminiszter támogatásával a nyelvtudományi vitákat hatalmi szóval lezárta, a más véleményen lévő tudósokat elhallgattatta, a szakmából kizárta, némelyiket az országból is elűzte, mint pl. Szentkatolnai Bálint Gábort (1844–1913) a kor legnagyobb altáji nyelvészt.

4 A gyök a világ nyelvészetének egyik alapfogalma. Nálunk a szó szoros értelmében tilos használni. Helyette a pontatlan és módszertanilag hibás szótóvel szerencsétlenül megnyomorított tudományunk és oktatásunk. A szótó természetesen nem gyök, hanem annak már a hajtása. Pl. a kereskedő szónak a töve a keres, ám gyöke a ker, amely a kar, ker, kör, ger, gur, stb. hatalmas gyökcsalád tagja.

5 A gyökrend létének eltitkolása akadályozza a magyar gondolkodásban rejlő egységletést. Pl. a kerül, átkarol, körít, körbevesz, karéjoz, stb. szavak és jelentések természetes összefüggéseinek fölismerését.

6 Nyelvtudományunk az összefüggések fölismerése és elemzése helyett szétszerkesztésükkel kénytelen foglalkozni. Tessék elolvasni egy nagyközönség számára készült szakmunkát: hemzseg a fölösleges idegen szavaktól, a rossz mondatoktól, a magyar abc használói számára fölösleges nyelvészeti jelektől stb. Az ilyesmi – jól tudjuk – menekülés a hamisság szegyéne elől.

7 Tanulók és tanárok egyaránt utálják a magyar nyelvtant. Utóbbiak általában meg sem tartják a nyelvtanórákat. Ha nyelvtudományunknak ez a legnagyobb eredménye, akkor mire való? Csak nem erre?

mélyebbre vezetnék, akkor bizony életművek omlanának össze. Magánemberként bizonyára tisztességes és rokonszenves emberek tudományos alkotásai, melyek többkevesebb részizgazságot tartalmaznak, ámde alapjaikban hibásak, mert ellentétesek nyelvünk észjárásával.

*

Kresznerics zseniális nyelvszemléletére jellemző, hogy szótárában „bötü-rend” helyett a „gyökerek” után bokorba gyűjtötte a belőlük származott szavakat, nem szétszakítva, hanem megmutatva az összefüggéseket. Az ő nyomán járva kéne nyelvtankönyvet szerkeszteni, hogy a gyerekek lubickolhassanak anyanyelvük csodáiban és közben okosodjanak!

Nézzünk egy mostanában terjedő új szót. A *pendrive*-ről beszélek, a hüvelyknyi lapos kütyüről, melynek frissen megjelent neve: *adatszzipacs*, vagy röviden *szipacs*. Hogy végső és tökéletes megoldás lesz, nem tudható, a magyar nyelvben rejlő ötletességet ismerve bizonyára lesznek társai, sőt vetélytársai. Annyi bizonyos, hogy erős versenyző, mert tökéletesen érzékelteti a gyökrend szemléletességét és leleményességét. A készülék tényleg egy pillanat alatt magába szippantja az adatokat a gépből. Magyar neve a hangutánzó gyökelem – *szi, szo, szö, szü* – sarjadéka. E gyökelemek toldalékolása igen változatos

Pofon és ízlés

Az ízlés szóból jön az ízlelés, vagyis a kóstolás. Egy ételnek-italnak, de kiterjedtebb értelemben bárminek a megvizsgálása, hogy miféle, mire való, mi a lényege. Arany Dini barátom vállalkozó korában munkásai próbaidejét *kóstolásnak* nevezte, amikor kölcsönösen kipróbálták egymást. Az ízlelés az íz gyökből jön, melynek gazdag a jelentés- és kapcsolatvilága, de most csak egyre tekintünk, mégpedig arra, hogy az íz például az étel megfoghatatlan lényege. Vegyelemezhetetlen. A bátyám főzte halászlében nem csupán az anyagok és a hőmérsékletek változásai dolgoztak össze, hanem ő maga is, a humora, a megjegyzései, a mozdulatai, melyekkel az étel elkészítését és bekanalazását kísérte. Szóval az íz az étel lelke. A szakácskönyvből, lelketlenül kotyvasztott enniválónak se íze, se büze. Ballagi Mór szótára⁸ szerint az ízlés „*lelki tehetség, mellyel valaki a valódi szépet a rüttől megkülönböztetni tudja.*” Az ízlést művelni kell, így alakul ki a szellem nemessége, ami a helyes életvezetéshez és jó kormányzáshoz egyaránt nélkülözhetetlen – vélték sokan mindenkor. Ugyanakkor megakadtak, akik szerint kinek a pap, kinek a papné, az ízlések

szósereget eredményezett, mely példás hadrendben áll, minden változat a jelentése szerinti helyen: *szív, szivat, szivattyú, szipóka, szipog, szivar, szop, szoptat, szopat, beszop, szürcsöl, szörcsög, szivacs, szivárog, szipka, szipóka* stb. Látható, hogy bármennyire szaporák, összetéveszthetetlenek. Eleven bennük nyelvünk pajkossága, hálószerűsége, ellentétek egyben látása: nem mindegy, hogy valaki *szoptat* vagy *szopat*. Egy kis játék, egy gyök tizenkét szava: *A szivárgás szivar szipkát szortyogató szivattyúsának szívbélije, Szívósné szipogva szoptatta szívesen szürcsölő szopósát.* Netán a jövőndő szipacsost?

A *szipacs* előfordul a CzF-ban is: „*A folyóvíz beállásakor hegyre fordult zaj-jégnek vízbe lenyuló része. Tiszamelléki tájszó Heves megyében*” –, ám ez az értelem helyi maradt, így a szipacs nyugodtan használható az említett számítógép-tartozék megnevezésére. Az adatszzipacs alak tán helyesebb, de a magyar beszéd tömörítő, takarékos természete miatt nyilván rövidülni fog, s az erősebb értelemhordozó marad meg, hisz nyilvánvaló, hogy eszközünk csakis adatokat szívhat, s nem decsi kékfrankost.

*

Nyelvében él a nemzet? Igen, mégpedig addig él, amíg képes a szüntelen megújulásra. Mert a nemzet nem csak közös múlt, hanem közös jövő!

és a pofonok különbözők, így valamennyi létjogosult, mert de gustibus non est disputandum – az ízlésről nem lehet vitázni, mondogatták hajdan Rómában.

*

Sokan érzik úgy, hogy a világ zavarai és javai az ízlésben gyökereznek.

Szabados György zongoraművész az *Ökotáj* című folyóiratban⁹ úgy vélekedik, *mindig kiderül, hogy a legnagyobb dolgok ott, egészen mélyen, bennünk gyökereznek, az adottságtól a szellemiségünkig, a filozófiától a zenéig. S e rejtett terület legelemibb megnyilvánulása az ízlés. Lényege, hogy mit igen, és mit nem. A gondolkodásban is.* Tehát az ízlés a lélek titkos és mélységes benső adottsága, mely örködik a dolgok rendjén, és nem engedi összefolyani a szépet az ocsmánnyal. *Az ízlés a legmélyebb titkos mélységekbe vezet, és ott gyökerező dolog. (...) Átfogó gondolkodása mellett a kutakodó Bartókot is magasrendű ízlése, szellemének ez a titkos minősége vezette, és tartotta meg művészetét a teljesség egységében.*”

Ha gregoriánt hallunk, akármilyen nyelven, pontosan értjük az üzenetét. Templomban, sőt, elmélkedésen gyakran szól tánczene: keringő, rock, tapadós tangó kegyes allelujázások kíséretében. Érezzük, hogy valami nincs rendben. Ha ugyanazt a dallamot szavak nélkül hallgatjuk meg, esetleg idegen nyelvű énekkel, rögtön kiderül, hogy semmi

8 A magyar nyelv teljes szótára, Bp. 1867. Franklin Társulat

9 Ökotáj, 2008/184.

égi nincsen benne, valami lokáliból furakodott a templomba. Az ízlés egyben látja a szót és a zenét, s fölismeri, hogy illenek-e vagy sem, és hogy melyik a csempészáru.

*

Radnóti Sándor a Mindentudás Egyetemén azt tanította, hogy „Az ízlés csak egy hosszú folyamat eredményeképpen korlátozódott a természeti és művészeti szépségre. Egyelőre a becsületesség és a morális igazság is szép, ahogy a nagy brit filozófusnál, Shaftesburynél olvasható, hiszen minden szépség valójában igazság. Közeledünk a lényeghez. Az ízlés a zene és a szöveg illetlenségén túl fölismeri életünk minden megnyilvánulásában a diszharmoniót. Az esztétika funkciója, hogy az igazat a szépség formájában tapasztaljuk meg, és a jó ízlés, amellyel érezzük és megítéljük a szépséget, az életforma reformját jelenti.” Tegyük hozzá: is. Az ízlés nemesedése akkor ér valamit, ha megmutatkozik mindennapi viselkedésünkben.

A gondolat eredetije Platónnál olvasható. Ő ismerte föl először, hogy az igazság, a szépség, a jóság lényegében egy: ami szép, az igaz is, és szép is, és így tovább, körkörösén. Egyik a másik nélkül nem lehetséges. Az is írja Hetedik Levelében, „hogy akiknek nincs természetes érzékük és hajlamuk az igazságosságra és a szépségre, (...) sohasem fognak eljutni az erény és a bűn igazi mivoltának lehető legteljesebb megismeréséhez.”¹⁰ Ki vannak rekesztve a jó, az igaz és a szép hármasságából? Nem művelhetik ízlésüket és életüket?

A Megváltás óta tudjuk, hogy a platóni hármasság alapja a szeretet – így adják a Nagy Négyest: Isten a szeretet, Ő az igazság, és szép az, amit szeretünk, a jóság pedig szeretet nélkül álszentség – vagyis gonoszság, rosszaság, hazugság. A szeretet pedig mindenkiben él, és bárkiben képes elindítani az igazságérzet és szépérzék fejlődését.

¹⁰ Platón 344 a–b

¹¹ Kemény Katalin: Kiadatlan esszétörödékek, <http://www.vigilia.hu/2009/1/kemeny.htm>

¹² Az ipari művészet a piacvezető kiadók-műkereskedők és ideológusai-kritikusai által szerkesztett szabványait követve készül. E szabványokat izmusoknak nevezik.

„Igaz ugyan, hogy egy-egy korszakban az ízlés szétszóródik, mindenki mást és mást lát szépnek, de a múlt szépségeire ez már nem áll, sőt e tekintetben meglepő egyetértés mutatkozik” – állítja nagyon helyesen Radnóti Sándor, majd így folytatja: „A tradíció kirostálja a hamis vélekedéseket.” Úgy vélem, hogy e végkövetkeztetésében téved. Valóban úgy látszik, mintha az idő válogatna a művek közt a hagyomány kezével, mert az évek múlásával derül ki, hogy ünne-

Balogh László M. A.: Tánc (ceruza, tinta, 2006)

pelt könyvek vagy képek szemek, hajdan félretettek pedig frissek és ragyogók. Valójában Isten rázhatja a rostát – velünk. A Gazdaságkor előtti ember – tehát a reneszánsz előtt minden korábbi korszak embere – Teremtője vonzásában, több-kevesebb ismeretében élt, s zenéjét, verseit, tárgyait a Nagy Négyes egységében készítette. A műalkotás a kultusz jegyében keletkezett. Ezért nincsen giccs a sok ezer éves faragások, népdalok, épületek, használati tárgyak között. A giccs gazdaságkori találmány, a fejlődés gyümölcse. „Művészet és életművészet lényegében nem különbözik, mivel az emberélet célja a születéssel kapott csodálatos esszenciát visszavezetni eredetéhez, más szóval az eget és földet egyesíteni, a „tízezer harmóniáját megteremteni” – írja Kemény Katalin.¹¹ A tízezer a lélek, az indiai

hagyomány a lelket tízezer bőrű gyermeknek nevezte.

*

Gazdaságkor alaplépése az ég-föld kapcsolat megszűntetése volt. A mai kultúra kultuszatlan, istentelen: ezért áraszt el a giccs manapság mindent a boltokban, a lakásokban, és immár a templomokba is behatolt. Mivel a művészetipar legjava is giccs, ki kellett találni a képcsarnokokat, a nagydíjakat, hogy a piac számára fölülértékeljék a semmit. Az ipari művészet gyártmányainak műalkotás jellege kívülük és nélkülük fölismerhetetlen.¹² „Az emberiség soha nem élt a szépségtől ennyire elhagyatva, mint ma” – állapította meg pár évtizede Ananda K. Coomaraswamy, a „művészeti írók fejedelme.” A jó ízlésnek még az igénye is kizorulóban van a köznevelésből, de a családi életből is, hisz a gyereket nem szabad a jóra és a szépre inteni.

*

Az ízléstelenség istentelenség? Igen. De az ateisták kedvéért fogalmazzunk úgy, hogy megátalkodottság az igazságtalanság, a rossz, a hazug, a ronda, gyűlölet kedvelésében.